

УДК 821.161.2–311.1.09

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/51-42>**Ольга ДЕРГАЧОВА,**

orcid.org/0000-0003-2748-3535

аспірантка кафедри української та зарубіжної літератури

Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

(Кропивницький, Україна) olgadergacheva87@gmail.com

ОЧІ ЯК ВИРАЗНИК ПСИХОСВІТУ ГЕРОЯ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОГО ДОРОБКУ ОЛЕКСАНДРА ЖОВНИ)

У статті зроблено спробу здійснити аналіз портретних характеристик героїв за допомогою засобів психофізіологізму, зокрема такої портретної деталі як «очі» на матеріалі прозописьма представника сучасного українського літературного процесу О. Жовни. Увагу зосереджено на художньому висвітленні змін психоемоційних виявів життя персонажів у поезиці портретування письменника, які допомагають проникнути в їхню свідомість та з'ясувати справжню душевну сутність.

Під час ґрунтовного опрацювання низки наукових робіт, присвячених вивченню поставленого питання, з'ясовано, що розкриття внутрішнього світу особистості через фіксацію зовнішніх ознак є одним із засобів репрезентації психосвіту митця.

Прикметними є типологічні збіги у показі портретної деталі «очі», яка на перший погляд, не є домінантною, проте виступає динамічною і почасти мотиваційною у творах «Маленьке життя», «Її тіло пахло зимовими яблуками». Приміром, у «Вдовушці» та «S. H. Second hand» емоційна напруга зосереджена на процесі взаємодії реципієнта з витвором художнього мистецтва – портретом, який виступає своєрідним провокатором змін у свідомості спостерігачів та змушує головних героїв до вчинення девіантних дій, зумовлених певним конфліктом чи життєвими обставинами з реальними людьми.

У результаті проведеного нами аналізу тексту, ми дійшли висновку, що портретна деталь «очі» є визначальною ознакою прози письменника, здебільшого вона виступає виразником таких стереотипних станів, як сум, туга, жалість, страх, божевілля, психоз та допомагає осягнути глибини підтексту, що вступають своєрідним кодом для розуміння мегатексту автора. Портретна деталь О. Жовни глибоко індивідуальна, підкреслює риси екзистенційного світосприйняття митця та окреслює специфічні риси його психопоетики через фіксацію зовнішніх ознак і робить його твори цікавими як для науковців, так і для читачів.

Ключові слова: психопоетика, екзистенціалізм, художня деталь, портретна деталь, психічний стан.

Olha DERHACHOVA,

orcid.org/0000-0003-2748-3535

Postgraduate Student at the Department of Ukrainian and Foreign Literature

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

(Kropyvnytskyi, Ukraine) olgadergacheva87@gmail.com

EYES AS AN EXPRESSION OF HERO'S MENTAL WORLD (ON THE MATERIAL OF OLEKSANDR ZHOVNA'S WORKS)

The attempts to analyze the portrait characteristics of heroes using the tools of psychophysiology, in particular a portrait detail of "eyes", on the material of O. Zhovna's prose have been made in the paper. The focus has been made on the artistic coverage of changes in the psycho-emotional manifestations of the characters' lives in the poetics of portraying which helps to penetrate the consciousness and find out the true essence of the soul of the characters.

During a thorough study of the scientific works devoted to this issue, it was found that the disclosure of the characters' inner world by fixation their external features is one of the ways to represent the psychic world of the artist.

There are notable typological coincidences in the portrayal of eyes, which are not dominant at first glance, but this detail becomes dynamic and partly motivating in the stories "Little Life", "Her body smelled of winter apples". For example, in the stories "Widow" and "S. H. Second hand" emotional tension is focused on the process of the recipient's interaction with the piece of art – a portrait that acts as a provocateur of change in the observers' minds and forces the protagonists to commit deviant actions due to conflict or life circumstances with real people.

As a result of our analysis, we concluded that the portrait detail – "eyes" – is a defining feature of the writer's prose, mostly it expresses stereotypes such as sadness, longing, pity, fear, madness, psychosis, and helps readers enter a kind of code for understanding the author's metatext. O. Zhovna's portrait detail is deeply individual, it emphasizes the features of the writer's existential worldview and outlines the specific features of his psychopoetics through the fixation of external features making his stories interesting for both scientists and readers.

Key words: psychopoetics, existentialism, artistic detail, portrait detail, mental state.

Постановка наукової проблеми. Дослідження мегатексту сучасних письменників привертає увагу багатьох дослідників, спостерігаємо посилений науковий інтерес до психології особистості та вираження психологічних станів у художньому творі, не винятком є творчий доробок О. Жовни. Зміна наукових пріоритетів, позбавлених ідеологічних та соціологічних чинників, виокремила вектор психологізації літератури, де у зашифрованій формі письменник втілює власні інтенції. Спираючись на вияви особистості митця, репрезентовані у його художніх текстах, інтерв'ю, спогадах сучасників можна реконструювати психоструктуру письменника, яка визначає індивідуально-авторську психопоетикальну матрицю (Михида, 2012: 88).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічна критика, яка виникла в літературознавстві під впливом З. Фрейда, К.-Г. Юнга, визначила новий вектор взаємодії літературознавства та психології у працях Н. В. Зборовської, С. П. Михиди М. В., Моклиці та ін.

Критичні розвідки В. В. Бондаря, В. С. Панченка, О. О. Феодосій, Т. С. Яровенко, присвячені вивченню прози О. Жовни визначають такі прикметні риси індивідуального стилю письменника, як психологізм, філософічність, розмаїття художніх деталей. Саме ретельний філігранний опис останніх у зовнішності героя виразно окреслює нову якість портрету та рельєфно увиразнює психологічні відтінки настрою персонажів, що репрезентують ознаки екзистенційної свідомості митця.

Мета статті. О. Жовна в одному з інтерв'ю зазначив: «Приводом для написання, часто, або часто, буває якась дрібниця, що зворушує, згодом провокує сюжет» (Жовна, 2004: 12). Однією з таких дрібниць – художніх деталей у творчості письменника є очі, дослідженню художніх особливостей її репрезентації як виразника психосвіту митця присвячена ця розвідка.

Виклад основного матеріалу. У розвідці дотримуємося твердження, що художня деталь – це художній засіб, який у сконденсованій формі містить закодовану інформацію про когось або про щось, або ж слугує для вираження думок, почуттів, переживань, характерів, станів, які загерметизовані у художньому просторі (Даценко, 2019: 135).

Натомість портрет, який є одним з різновидів художньої деталі, допомагає виокремити індивідуальні, прикметні риси персонажів. Зосереджена увага письменника до портретів персонажів «ґрунтується на загальній закономірності, згідно з якою внутрішні психічні стани людей відбиваються в міміці, пантоміміці, динаміці мовлення,

що допомагає в процесі спілкування» (Гром'як, 2007: 546–547).

Концептуально значущою портретною деталлю є очі, за допомогою якої простежується безумовна, неконтрольована динаміка психоемоційних станів. О. В. Романенко дотримується думки, що «очі є стрижнем, а подекуди чи не єдиною деталлю зовнішнього і внутрішнього портрета, яка виражає суть образу, мотив поведінки персонажа, моменти душевного стану тощо» (Романенко, 2002: 62).

Яскраво подана ця портретна деталь в оповіданні О. Жовни «Маленьке життя», у якому головний персонаж Пилипко залишається сиротою, бо мати вмирає від голоду. Саме заплющені очі вказують на почуття страху перед реальністю: «Він знав, що коли доторкнеться, то відчує холод, і Пилипок знову заплющив очі» (Жовна, 2008: 27). Перебуваючи у Лебединському монастирі, саме через зорове сприйняття, маленький Пилипко знайомиться з дівчинкою, «... що з обличчя була схожа на Варвару <...> І лише очі в неї були не карими, а блакитними, як крильця серафимів» (Жовна, 2008: 35) і сумні-сумні та байдужі. Під час візуальної взаємодії в «...її очах з'явилося щось схоже на цікавість, але слабку, ледь помітну, тому що знову-таки її пригнічувала якась нездорова байдужість» (Жовна, 2008: 35). Зоровий образ, закарбований у свідомості хлопчика «якого так захопили її великі сумні очі» (Жовна, 2008: 40), спонукає до співчуття та бажання допомогти: «Пилипкові очі заблищали» (Жовна, 2008: 38), тому він вирішує написати ікону святого Пантелеймона-зцілителя: «Дівчинка дивилася на Пилипка, що притискав до шиби ікону, і не закривала очей. Вони дивились один на одного. Її великі голубі очі ледь звузились, і обличчя дівчинки посміхнулося» (Жовна, 2008: 41). Про факт зцілення дізнаємося з того, що «дівчинка <...> дивилася навколо такими широко відкритими очима. Тепер вони не були такими байдужими і сумними, а світилися радістю, дитячою цікавістю, і здається, були ще більш голубими» (Жовна, 2008: 42).

Звернімо увагу на те, що головним героєм є дитина, і її здатність до тонкого візуального сприйняття породжує беззаперечне вміння розуміти побачене та спонукати до певних виважених вчинків.

Підтвердженням такої рішучості є дії головної героїні Леськи в оповіданні «Кульгава русалка», яка «...несказанно гнітилася як своїм каліцтвом, так і ластовинням, що було призначене для цілого гурту, а все ж дісталось їй одній» (Жовна, 2008: 23). Вона хоче позбутися хоча б

останнього, щоб не боятися поглядів людей та не бути відлюдкуватою, бо саме вади зовнішності найбільше привертають увагу оточення і провокують фобії: «... її ще далі відганяли люди, їхні очі – зневажливі, жалісливі, здивовані, байдужі, зверхні злі, пихаті. О, як страшилась вона всіх тих очей» (Жовна, 2008: 24). Саме така класифікаційна характеристика останніх якнайкраще виражає внутрішній пригнічений стан героїні. Дівчина проводить магічний ритуал з вірою у те, що ластовиння зикне. Проте перешкодою для здійснення мрії стає небажаний свідок дід Корній, образ якого автор також змальовує через введення художньої деталі «очі». Автор, використовуючи метонімію, концентрує увагу на візуальному сприйманні оточенням цілісного образу дівчини «не такої як усі».

В оповіданні «Її тіло пахло зимовими яблуками» сама назва вказує на перевагу ольфакторних засобів сприйняття, проте художня деталь «очі» є не менш значимим компонентом у зародженні стосунків між юнаком та дівчиною, які зустрілись випадково у нічному потязі. Вони постійно змінюються, передаючи амплітуду вражень від знайомства. «Я дивився в них, і десь там, дуже глибоко, раптом розглядив почуття, досить схоже на те, яке щойно пережив сам. Це був сум» (Жовна, 2008: 238), спричинений майбутніми подіями, а саме весіллям дівчини. На запитання випадкового попутника про взаємність стосунків між нареченою та нареченим відповідь знаходимо в очах: «Тепер сум, що ховався в глибині її смарагдових очей, здається здобув волю, збільшився і, вже нічим не стримуваний, заповнив собою її очі, на мить зробивши їх вологими» (Жовна, 2008: 238). Студент симпатизує дівчині, тому, прагнучи підтримати її він «...доторкнувся до її обличчя. Вона закрила очі...», заплющені очі ніби вказують на рівень довіри до незнайомця. Провівши разом так мало часу, для юнака «Її очі були по-весняному звабливі і такі близькі», але під час розлуки «в глибині її очей знову з'явився смуток» (Жовна, 2008: 241).

Історія має продовження через листи, які пише випадкова супутниця і відверто говорить про почуття до героя. Про «щасливе» подружнє життя свідчать такі рядки «Три роки я ходила не піднімаючи очей» (Жовна, 2008: 246). Але її випадковий супутник також не відзначається рішучістю, і з плином часу, його знайома дорікає йому «Жаль, що той світлий образ, який ви любили щез. Казка скінчилася» (Жовна, 2008: 248). Листування триває декілька років, і щоб підсилити викарбуваний у пам'яті образ вона надсилає свою фотокартку. Будучи невиліковно хворою, прагне зустрічі з

людиною, яка подарувала миті щастя, її відданість підтверджується словами: «Я хочу бачити Вас!!! Ті очі, з якими піду...» (Жовна, 2008: 254). Проте, головний герой так і не наважується це зробити, залишившись на самоті.

Ідеалізований візуальний образ, який залишився після випадкової зустрічі молодих людей виявився настільки домінуючим, що жоден з них не спромігся його зруйнувати.

Акцентуємо увагу на оповіданні «Вдовушка». Автор, звертаючись до однойменного портрету художника Я. Ф. Капкова, за допомогою очей показує побожне ставлення до витвору мистецтва відвідувачів музею «... покірливим поглядом освідчувались тобі в таємному коханні, видавали своє збентеження і щастя бачити тебе» (Жовна, 2008: 7). Не винятком є сам оповідач, який завдяки застосуванню першоособової нарації, максимально розкриває емоційно-психологічні нюанси «Хворобливо бліде, майже прозоре обличчя, крізь яке проходить погляд і занурюється глибоко-глибоко в небуття, на яке не можна надивитись, скільки не приходив сюди» (Жовна, 2008: 8). У результаті цього «зараження» герой продукує зображення на реальну жінку, яка не дуже схожа на змодельований в його уяві образ «Тільки згодом я збагнув не на портрет, а на реально існуюче обличчя, теж хворобливо бліде і прозоре, хоча під очима, здається, було більше синішого, а на волоссі блищали крапельки дощу» (Жовна, 2008: 8). Нова знайома оповідача хворобливими очима ніби доводила, що обставини, за яких вона познайомилася з молодим чоловіком є викликом для неї самої «... тут я відвів погляд, захопивши з собою той миттєвий тривожний блиск її великих темних очей, що дивились мені в обличчя так сміливо й відверто», «...мої очі, <...>, вони знов зіткнулись з прямим неприхованим поглядом, повним відвертості і твердої відчайдушної жаги» (Жовна, 2008: 10). У намаганні з'ясувати причину захоплення картиною у музеї вона ставить питання «Чому я бачу їх вражені очі? <...> Не ховай очей. І не думай тепер про неї». Межовий стан жінки передають її очі «... плакали її очі, і було в них щось від божевілля», «... за сьогодні посміхнулись її очі, великі, темні» (Жовна, 2008: 10), «... я бачив у червоній п'ятні її несамовиті очі» (Жовна, 2008: 12). Критичний емоційний стан художниці Каті зумовлений передовсім тим, що її «залишило <...> мистецтво, <...>, а разом з ним – і розум, нормальний глузд», а близькість з молодим відвідувачем – це спроба знайти себе, свою музу та досягти творчого «апогею», який знайшов втілення в останній

роботі мисткині «... на мене гляділо величезне око, скорчене в тяжкій гримасі. Жахливим було те око. <...> Страшне, неприродне й огидливе око дивилось на мене її очима, і була в ньому чи то дика усмішка, чи то гнів, чи то неосяжна безкрая туга й пустка. Тепер мені здавалось, що з темних стін, з кожної картини піднялись і втупились у мене їхні криваво-чорні очі» (Жовна, 2008: 15).

Тому художня деталь «очі» стає своєрідним індикатором психічної реакції героїні, яка в межах одного твору еволюціонує та міняється, збільшуючи психоемоційну напругу та окреслює риси девіантної поведінки, що в результаті призводять до суїциду.

У своєму творчому арсеналі О. Жовна використовує синтез художніх деталей від більш вагомих, до тих, що слугують сателітами у розкритті образу. Так художня деталь «картина» є однією з домінантних у повісті «S. H. Second hand», проте самі очі жінки, зображеної на полотні, виконують функцію комунікатора: «Її погляд... Спокійний, лагідний... У ньому відчувалося ставлення, і воно стосувалося безпосередньо мене» (Жовна, 2008: 332), «Вона, як і раніше, дивилась упокорено й ніжно...» (Жовна, 2008: 340), «На мене дивилась так, наче б підозрюючи у недолугості, <...> з певним розчаруванням» (Жовна, 2008: 341), «Її очі світилися ледь помітним сумом» (Жовна, 2008: 361), «... очі її залишались сумними» (Жовна, 2008: 375), який спонукає реципієнта до дії. Головний герой, у своєму прагненні «сподобатись» та з'ясувати причини смерті жінки, зображеної на полотні, чекає погляду-схвалення на власне розслідування та покарання кривдників, ця хибна пристрасть призводить до прояву девіантної поведінки (Синявський, 2007: 69), унаслідок чого головний персонаж скоює низку злочинів.

У повісті «Партитура на могильному камені» директор Лебединської лікарні для психічно хворих Федір Михайлович Раков, викликає у наратора огиду, неприязнь «Щось неприємне, відштовхуюче було у них, <...> здавалися вони якимись хижачькими, вовчими» (Жовна, 2008: 151), «глибокі темні очі з вовчим поглядом» (Жовна, 2008: 167). Саме він як «вожак зграї» маніпулює маніакальним бажанням свого пацієнта Лангера Якова Аврамовича, який хоче відрубати голову Іоанну Предтечі та знаходить його втілення саме в композиторові. У цьому ключі очі підтверджують психічний стан людини «... дивиться в очі, як собака, далі усміхнеться дикувато і піде геть. Він серйозно хворий, це видно по очах. У них божевілля...» (Жовна, 2008: 169). Натомість у композитора Казимира Івановича Лейбович-Сарського, який знаходився з діагнозом – шизофре-

нія з маніакальним ускладненням, ця портретна характеристика навпаки заперечує поставлений діагноз «.. я не помічав у його очах явних ознак божевілля» (Жовна, 2008: С.157). Художня деталь показує своєрідну ієрархію: вовк (керівник) – собака (виконавець) – жертва.

Зупинимось на «Експерименті». Події відбуваються в інтернаті для сліпоглухонімих, до якого приїздить Ліка, молода жінка, і вносить корективи у розмірене життя не тільки вихователя, а й юних вихованців. Зокрема пропонує провести експеримент та показати почуття любові юним мешканцям з обмеженими можливостями. Зрозуміло, що тактильні відчуття є домінантними, але зміни у сприйманні та розумінні любові у «піддослідної» Олі, оповідач намагається посилити через очі, зміни в яких має змогу сприймати «дослідник». На початку експерименту «Сірі очі, великі, ледь підпухлі, вії завжди зволожені, ніби щойно стримувала сльози...» (Жовна, 2008: 290), далі «... Вся справа була в її очах. Якоїсь миті здалося, що вони дивились на мене. <...> вони були по-іншому освітлені сьогодні, саме ця освітленість зворушила мене в ту мить» (Жовна, 2008:), «... очі її були відкриті, сповнені очікування» (Жовна, 2008: 302). У поєднанні з тактильними відчуттями, вони давали зрозуміти герою, що дівчина готова перетворитись з «примітивно існуючої істоти в жінку».

Така зміна портретної деталі породжує, з одного боку, розуміння можливості відкривати нові почуття, не зважаючи на вади зору, а з іншого – акцентує увагу на тому, що інші люди можуть здійснювати експерименти, наслідки яких є не передбачуваними, а в цьому випадку, фатальними для піддослідних, тому що почуття довіри, розвинене на тактильному рівні сприйняття не може бути підкріплене візуальними засобами.

Висновки. Трансформація портретної деталі маркує динамічну зміну душевних станів персонажа, які підсилюють конфлікт головного героя. Дослідження творчого доробку О. Жовни, що є частиною мегатексту, дає підстави стверджувати, що поліфункціональна роль портретної деталі у його творах є своєрідними індикаторами психологічної реакції, яка мотивує до подальших колізій. Цікавим є той факт, що розкриття внутрішнього світу персонажів через очі, автор не концентрує тільки на зрілих особистостях, це можуть бути діти, підлітки, дорослі, люди похилого віку. Формуючи динамічну ізотопну сітку цієї художньої деталі простежуємо, домінуюче поєднання з лексемами сум, туга, печаль, божевілля, які вказують на екзистенційне репрезентування дійсності, що окреслює індивідуально-авторську поетикальну парадигму прозаїка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Даценко Я. В. Психопоетика творчості Григора Тютюнника : дис. на здобуття ступеня д-ра філол. наук : 10.01.01. Черкаси, 2019. 214 с.
2. Жовна О. [анкета «Вежі»] Письменництво : важкий хрест чи лавровий вінець? *Вежа*. 2004. №6. С. 12–14.
3. Жовна О. Ю. Її тіло пахло зимовими яблуками : Оповідання та повісті. Львів : ЛА «Піраміда», 2008. 388 с.
4. Літературознавчий словник довідник / за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва та ін. К. : Видавничий дім «Академія», 2007. 753 с.
5. Михіда С. П. Психопоетика українського модерну : Проблема реконструкції письменника : [монографія]. Кіровоград : «Поліграф-Терція», 2012. 352 с.
6. Романенко О. В. Концепція людини в українській літературі 20-х років ХХ ст. (на матеріалі Г. Михайличенка, М. Хвильового, М. Івченка, В. Підмогильного) : дис. на здобуття ступеня канд філол. наук : 10.01.01. Київ, 2002. 156 с.
7. Психологічний словник. Авт.-укл. Синявський В. В., Сергеєнкова О. П. / за ред. Н. А. Побриченко. К. : Науковий світ, 2007. 336 с.

REFERENCES

1. Datsenko Ya. V. Psykhopoetyka tvorchoosti Hryhora Tiutiunnyka : dys. na zdobuttia stupenia d-ra filol. nauk : 10.01.01 [Psychopoetics of Hryhir Tiutiunnyk's art : thesis for PhD in Philology Degree : 10.01.01]. Cherkasy, 2019. 214 p. [in Ukrainian].
2. Zhovna O. [anketa «Vezhi»] Pysmennytstvo : vazhkyi khrest chy lavrovyi vinets? [Writing : heavy cross or laurel wreath]. *Vezha*. 2004. №6. pp. 12–14 [in Ukrainian].
3. Zhovna O. Yu. Yii tilo pakhlo zymovymy yablukamy : Opovidannia ta povisti [Her body smelled like winter apples : stories and short stories]. Lviv : LA «Pyramid», 2008. 388 p. [in Ukrainian].
4. Literaturoznavchyi slovnyk dovidnyk [Literary dictionary reference book] / za red. R. Hromiaka, Yu. Kovaliva ta in. Kyiv: «Akademy», 2007. 753 p. [in Ukrainian].
5. Mykhyda S. P. Psykhopoetyka ukrainskoho modernu : Problema rekonstruktsii pysmennyka : [monohrafiia] [Psychopoetics of Ukrainian Modern: Problem of a writer's reconstruction]. Kirovohrad : «Polihraf-Tertsiiia», 2012. 352 p. [in Ukrainian].
6. Romanenko O. V. Kontseptsiiia liudyny v ukrainskii literaturi 20-kh rokiv XX st. (na materialii H. Mykhailychenka, M. Khvylovoho, M. Ivchenka, V. Pidmohylnoho) : dys. na zdobuttia stupenia kand filol. nauk : 10.01.01 [Conception of a person in Ukrainian literature of the 20-ies of the XX century (on the material of the works by H. Mykhailychenko, M. Khvyliovyi, M. Ivchenko, V. Pidmohylnyi) : thesis for PhD in Philology Degree : 10.01.01]. Kyiv, 2002. 156 p. [in Ukrainian].
7. Psykholohichnyi slovnyk [Psychological Dictionary]. Avt.-ukl. Syniavskiyi V. V., Serheienkova O. P. / za red. N. A. Pobrichenko. Kyiv : Science World, 2007. 336 p. [in Ukrainian].